Alguns temes de la qüestió meridional

ANTONIO GRAMSCI

El motiu per a aquestes notes ha estat la publicació, en el *Quarto stato* del 18 de setembre, d'un article sobre el problema meridional, signat *Ulenspiegel*, que la redacció de la revista ha fet precedir d'un exordi bastant còmic.[1] En el seu article, *Ulenspiegel* informa del recent llibre de Guido Dorso (*La rivoluzione meridionale*, Torí, Piero Gobetti edit., 1925) i fa referència a l'opinió que ha donat Dorso entorn de la postura del nostre partit sobre la qüestió del Migjorn;[2] la redacció del *Quarto stato*, que es

1 Ulenspiegel [Tommaso Fiore], «Il problema meridionale», *Il Quarto stato*, I, 24, 18 de setembre de 1926; l'autor de l'exordi, firmat Noi («Nosaltres»), és amb seguretat Carlo Rosselli, cofundador de la revista. Rosselli (1899-1937) va ser el principal capdavanter del socialisme liberal italià en temps del règim de Mussolini i un dels més destacats referents en la lluita antifeixista, fundador (París, 1929) i líder –fins al seu assassinat– del moviment Giustizia e Libertà. (Com aquesta, la resta de notes són del traductor).

2 A *La rivoluzione meridionale: saggio storico-politico sulla lotta*

proclama constituïda per «joves que coneixen *perfectament, en les seves línies generals* [sic.], el problema meridional», protesta col·lectivament en el seu exordi pel fet que es puguin reconèixer «mèrits» al Partit Comunista. I fins aquí, cap problema; els joves del tipus *Quarto stato*, sempre i pertot arreu, han fet suportar el paper de moltes altres opinions i protestes sense que el paper es rebel·lés. Però després aquests «joves» afegeixen textualment: «No hem oblidat que la fórmula màgica dels comunistes torinesos era dividir el latifundi entre els proletaris rurals. Aquella fórmula es troba als antípodes de qualsevol visió sana i realista del problema meridional.» I aquí cal posar les coses al seu lloc, perquè de «màgic» existeix només el desvergonyiment i el superficial diletantisme dels «joves» escriptors del *Quarto stato*.

La «fórmula màgica» és una completa invenció. I els «joves» del *Quarto stato* deuen tenir ben poca estima dels seus intel·lectualíssims lectors si s'atreveixen a capgirar així la veritat amb una altivesa tan loquaç. Aquí tenim, de fet, un passatge de *L'Ordine nuovo* (número 3, gener de 1920) en el qual es troba resumit el punt de vista dels comunistes torinesos:

> La burgesia septentrional ha subjugat la Itàlia meridional i les illes i les ha reduït a colònies d'explotació;

---

politica in Italia, Torí, Piero Gobetti, 1925, p. 196-205, el meridionalista Guido Dorso (1892-1947) feia una valoració favorable de l'enfocament comunista del problema, destacant-hi la figura de Gramsci com a gran artífex del bon rumb pres pel PCd'I (p. 203).

el proletariat septentrional, emancipant-se ell mateix de l'esclavitud capitalista, emanciparà les masses camperoles meridionals sotmeses a la banca i a l'industrialisme parasitari del Nord. La regeneració econòmica i política dels camperols no s'ha de buscar en una divisió de les terres incultes i mal cultivades, sinó en la solidaritat del proletariat industrial, que necessita, al seu torn, la solidaritat dels camperols, que té «interès» a fi que el capitalisme no reneixi econòmicament de la propietat de la terra i té interès a fi que la Itàlia meridional i les illes no es converteixin en una base militar de contrarevolució capitalista. Imposant el control obrer sobre la indústria, el proletariat dirigirà la indústria cap a la producció de maquinària agrícola per als camperols, de teixits i calçat per als camperols, d'energia elèctrica per als camperols; impedirà que la indústria i la banca tornin a explotar els camperols i els subjuguin com esclaus a les seves caixes fortes. Trencant l'autocràcia a la fàbrica, trencant l'aparell opressiu de l'Estat capitalista, instaurant l'Estat obrer que subjugui els capitalistes a la llei del treball útil, els obrers trencaran totes les cadenes que mantenen el camperol aferrat a la seva misèria, a la seva desesperació; instaurant la dictadura obrera, disposant de les indústries i dels bancs, el proletariat dirigirà l'enorme potència de l'organització estatal per donar suport als camperols en la seva lluita contra els terratinents, contra la natura, contra la misèria; donarà crèdits als camperols, establirà cooperatives, garantirà la seguretat personal i dels béns contra els

> saquejadors, farà obres públiques de sanejament i irrigació. Farà tot això perquè té interès a incrementar la producció agrícola, perquè té interès a obtenir i conservar la solidaritat de les masses camperoles, perquè té interès a dirigir la producció industrial cap al treball útil de pau i germanor entre la ciutat i el camp, entre el Nord i el Migjorn.[3]

Això va ser escrit el gener de 1920. Han passat set anys i nosaltres som set anys més vells també políticament; algun concepte es podria expressar millor avui dia, es podria i s'hauria de distingir millor el període immediatament posterior a la conquesta de l'Estat, caracteritzat pel mer control obrer sobre la indústria, dels períodes posteriors. Però el que s'ha de veure aquí és que el concepte fonamental dels comunistes torinesos no ha estat la «fórmula màgica» de la divisió del latifundi, sinó el de l'aliança política entre obrers del Nord i camperols del Sud per derrocar la burgesia del poder de l'Estat; i no només això: precisament, els comunistes torinesos (tot i que sostenien també, subordinant-la a l'acció solidària de les dues classes, la divisió de les terres) posaven en guàrdia contra les il·lusions «miracleres» sobre la repartició mecànica dels latifundis. En el mateix article del 3 de gener de 1920, s'hi diu:

[3] «Operai e contadini», *L'Ordine nuovo*, I, 32, 3 de gener de 1920. Recordem que aquest editorial és obra del mateix Gramsci.

> Què obté un camperol pobre envaint una terra inculta o mal cultivada? Sense maquinària, sense una vivenda en el lloc de treball, sense crèdit per esperar el temps de la collita, sense institucions cooperatives que comprin la collita mateixa (si el camperol arriba a la collita sense haver-se penjat abans de l'arbust més fort de les brosses o de la menys tísica figuera silvestre de la terra inculta!) i el salvin de les urpes dels usurers, què pot obtenir un camperol pobre de la invasió?

I tanmateix nosaltres estàvem a favor de la fórmula molt realista i en absolut «màgica» de la terra als camperols, però volíem que s'emmarqués en una acció revolucionària general de les dues classes aliades sota la direcció del proletariat industrial. Els escriptors del *Quarto stato* s'han tret de la màniga la «fórmula màgica» atribuïda als comunistes torinesos, demostrant així la seva poca serietat de publicistes i el seu poc escrúpol d'intel·lectuals de secà; i també aquests són elements polítics que pesen i porten conseqüències.

En el camp proletari, els comunistes torinesos han tingut un «mèrit» indiscutible: han imposat la qüestió meridional a l'atenció de l'avantguarda obrera, presentant-la com un dels problemes essencials de la política nacional del proletariat revolucionari. En aquest sentit, han contribuït pràcticament a fer sortir la qüestió meridional de la seva fase indistinta, intel·lectualista, anomenada «concretista», per fer-la entrar en una fase nova. El protagonista de la qüestió meridional passava a ser l'obrer

revolucionari de Torí i de Milà, i no els Giustino Fortunato, els Gaetano Salvemini, els Eugenio Azimonti, els Arturo Labriola, per citar només els noms dels santons apreciats pels «joves» del *Quarto stato*.[4]

Els comunistes torinesos s'havien plantejat concretament la qüestió de l'«hegemonia del proletariat», és a dir, de la base social de la dictadura proletària i de l'Estat obrer.[5] El proletariat es pot convertir en classe dirigent i dominant en la mesura en què aconsegueixi crear un sistema d'aliances de classe que li permeti mobilitzar la

[4] Noms mencionats en l'exordi d'*Il Quarto stato* per il·lustrar l'interès de la revista en la qüestió meridional. Giustino Fortunato (1848-1932), escriptor i polític d'inclinació liberal conservadora, figura de referència del meridionalisme. Gaetano Salvemini (1873-1957), historiador i polític, exponent del sector meridionalista del PSI fins al 1911, quan va abandonar l'organització per discrepàncies sobre la postura a adoptar davant la guerra italoturca; poc després va fundar la influent revista *L'Unità*, publicada sota la seva direcció fins l'any 1920. Eugenio Azimonti (1878-1960), agrònom meridionalista; col·laborador de *L'Unità* de Salvemini. Arturo Labriola (1873-1959), economista i polític, referent del sindicalisme revolucionari italià durant la primera dècada del segle passat.

[5] Aquí, com a la carta del 14 d'octubre adreçada al Comitè Central del PCUS (vegeu Antonio Gramsci, *Qui vol el fi, vol els mitjans: jacobinisme i bolxevisme 1917-1926*, ed. a cura de Joan Tafalla, Manresa, Tigre de Paper, 2019, p. 313-6) i a la carta a Togliatti del 26 d'octubre (ibíd., p. 329), Gramsci fa servir el terme «hegemonia» en sentit estrictament leninista. Sobre l'ús de la noció d'hegemonia entre els marxistes de la Rússia prerevolucionària i la seva incorporació al discurs gramscià, vegeu Perry Anderson, *La palabra H: peripecias de la hegemonía*, trad. espanyola de J. Madariaga, Tres Cantos (Madrid), Akal, 2018, p. 23-33 (cap. II: «Revoluciones»), o *Las antinomias de Antonio Gramsci*, trad. esp. de L. Bassols i J. R. Fraguas, íd., p. 48-55.

major part de la població treballadora contra el capitalisme i l'Estat burgès, i això significa, a Itàlia, en les relacions reals de classe existents a Itàlia, en la mesura en què aconsegueixi obtenir el consens de les amples masses camperoles. Però la qüestió camperola a Itàlia està històricament determinada, no és la «qüestió camperola i agrària en general»; a Itàlia, la qüestió camperola, per la determinada tradició italiana, pel determinat desenvolupament de la història italiana, ha adoptat dues formes típiques i peculiars, la qüestió meridional i la qüestió vaticana. Conquerir la major part de les masses camperoles significa, així doncs, per al proletariat italià, fer pròpies aquestes dues qüestions des del punt de vista social, comprendre les exigències de classe que representen, incorporar aquestes exigències en el seu programa revolucionari de transició, incloure aquestes exigències entre les seves reivindicacions de lluita.

Per als comunistes torinesos, el primer problema a resoldre era modificar l'orientació política i la ideologia general del proletariat mateix, com element nacional que viu en el conjunt de la vida estatal i està sotmès inconscientment a la influència de l'escola, del diari, de la tradició burgesa. És sabut quina ideologia han difós de forma capil·lar els propagandistes de la burgesia entre les masses del Nord: el Migjorn és el llast que impedeix progressos més ràpids al desenvolupament civil d'Itàlia; els meridionals són biològicament éssers inferiors, semibàrbars o complets bàrbars per destí natural; si el Migjorn està endarrerit, la culpa no és del sistema capitalista o de qualsevol altra causa històrica, sinó de la natura, que ha

fet els meridionals ganduls, incapaços, criminals, bàrbars, temperant aquesta sort cruel amb l'esclat purament individual de grans genis, que són com solitàries palmeres en un àrid i estèril desert. El Partit Socialista va ser en gran part el vehicle d'aquesta ideologia burgesa entre el proletariat septentrional; el Partit Socialista va donar la seva benedicció a tota la literatura «meridionalista» de la camarilla d'escriptors de l'anomenada escola positiva, com els Ferri, els Sergi, els Niceforo, els Orano i els sequaços menors, que en articles, esbossos, relats, novel·les, llibres d'impressions i de records, repetien en diferents formes la mateixa cançó;[6] una vegada més, la «ciència» es feia

[6] És ben coneguda la inclinació positivista del socialisme a l'època de la Segona Internacional. El PSI va estar impregnat de positivisme ja des de la seva fundació (1892). El criminòleg Enrico Ferri (1856-1929), deixeble de Cesare Lombroso, va ser secretari del PSI (1896, 1904-1906) i director del seu òrgan, *Avanti!* (1903-1908). Paolo Orano (1875-1945), escriptor i periodista, va formar part del partit i de la redacció del diari entre els anys 1903 i 1906, amb Ferri al capdavant. Entre les obres de Ferri, d'Orano i dels antropòlegs Giuseppe Sergi (1841-1936) i Alfredo Niceforo (1876-1960, també estadístic i criminòleg), hi ha un grapat de treballs que encaixen amb la denúncia de Gramsci; aquí ens limitarem a oferir un exemple significatiu reproduint una descripció del seu biògraf Giuseppe Fiori: «Uns anys abans havia aparegut un llibre d'Alfredo Niceforo [*La delinquenza in Sardegna: note di sociologia criminale*, Palerm, R. Sandron, 1897], amb prefaci d'Enrico Ferri, on, a partir del mesurament dels cranis d'un cert nombre de pastors de la Barbàgia, a Sardenya, s'arribava a identificar entre Orgosolo, Orune i Bitti una "zona delinqüent", poblada per homes que pràcticament havien xuclat el bacil de la criminalitat amb la llet materna» (G. Fiori, *Vita di Antonio Gramsci*, Bari, Laterza, 1966, p. 92).

servir per aixafar els pobres i els explotats, però aquesta vegada es cobria amb els colors socialistes, pretenia ser la ciència del proletariat.

Els comunistes torinesos van reaccionar enèrgicament contra aquesta ideologia, justament a Torí, on els relats i les descripcions dels veterans de guerra contra el «bandolerisme» en el Migjorn i en les illes havien influït en major mesura en la tradició i l'esperit popular. Van reaccionar enèrgicament, de forma pràctica, i van aconseguir resultats concrets d'un grandíssim abast històric, amb la qual cosa van obtenir, justament a Torí, embrions de la que serà la solució del problema meridional.

D'altra banda, abans de la guerra ja s'havia produït a Torí un episodi que contenia en potència tota l'acció i la propaganda que els comunistes van realitzar en la postguerra. Quan, el 1914, per la mort de Pilade Gay, va quedar vacant el IV Col·legi de la ciutat i es va plantejar la qüestió del nou candidat,[7] un grup de la secció socialista, del qual formaven part els futurs redactors de *L'Ordine nuovo*, va proposar el projecte de presentar com a candidat Gaetano Salvemini. Salvemini era llavors l'exponent més avançat en sentit radical de la massa camperola del Migjorn. Ell estava fora del Partit Socialista, i de fet conduïa contra el Partit Socialista una campanya molt vivaç i perillosíssima, perquè, en la massa treballadora meridional, les seves afirmacions i les seves acusacions es

[7] Pilade Gay (1870-1914), tipògraf i periodista, afiliat al PSI des del 1893, havia estat elegit diputat pel IV col·legi electoral de Torí el 2 de novembre de 1913. La seva sobtada mort a finals de gener de 1914 va fer necessària la repetició dels comicis.

convertien en motius d'odi no només contra els Turati, els Treves, els D'Aragona, sinó contra el proletariat industrial en conjunt.[8] (Moltes de les bales que les Guàrdies Reials van descarregar els anys 1919, 1920, 1921 i 1922 contra els obrers estaven fetes del mateix plom que va servir per imprimir els articles de Salvemini.) Malgrat això, aquell grup torinès volia adoptar una posició sobre el nom de Salvemini en el sentit que el company Ottavio Pastore,[9] qui es va desplaçar a Florència per obtenir el consentiment a la candidatura, va exposar al mateix Salvemini: «Els obrers de Torí volen escollir un diputat per als camperols de la Pulla. Els obrers de Torí saben que a les eleccions generals de 1913 els camperols de Molfetta i de Bitonto eren, en la seva gran majoria, favorables a Salvemini; la pressió administrativa del govern

8 Filippo Turati (1857-1932), il·lustre dirigent socialista, fundador (1891) de la revista *Critica sociale* i cofundador del PSI; l'any 1922, havent estat expulsats del PSI els integrants del corrent reformista que liderava, va encapçalar la creació del Partit Socialista Unitari. Claudio Treves (1869-1933) va compartir amb Turati orientació ideològica (gradualista) i trajectòria militant. També Ludovico D'Aragona (1876-1961), destacat sindicalista (secretari de la Confederació General del Treball entre 1918 i 1925), va militar en el PSI i en el PSU. Com a membre del PSI, Salvemini, ferm defensor del federalisme i de la llibertat duanera a Itàlia, s'havia oposat a les polítiques sostingudes pels turatians. El seu rebuig al corporativisme obrer i al proteccionisme industrial va omplir les pàgines de *L'Unità*.

9 Ottavio Pastore (1887-1965) era aleshores secretari de la secció torinesa del PSI. Més tard va ser redactor en cap de l'edició piemontesa de l'*Avanti!*, membre fundador del PCd'I i el primer director (1924) del diari *L'Unità*, històric òrgan comunista concebut i fundat per Gramsci.

Giolitti[10] i la violència dels pinxos i de la policia va impedir als camperols de la Pulla expressar-se. Els obrers de Torí no demanen a Salvemini cap tipus de compromís, ni de partit ni de programa ni de disciplina al grup parlamentari; un cop elegit, Salvemini es remetrà als camperols de la Pulla, no als obrers de Torí, que faran la propaganda electoral segons els seus principis i no estaran en absolut compromesos per l'activitat política de Salvemini.»

Salvemini no va voler acceptar la candidatura, tot i quedar torbat i fins i tot commogut per la proposta (en aquella època no es parlava encara de «perfídia» comunista i els costums eren honestos i alegres); ell va proposar Mussolini com a candidat i es va comprometre a venir a Torí per donar suport al Partit Socialista en la lluita electoral. En efecte, va fer dos mítings grandiosos a la Cambra del Treball i a plaça Statuto, entre la massa que el veia i l'aplaudia com a representant dels camperols meridionals oprimits i explotats de forma encara més odiosa i bestial que el proletariat del Nord.

L'orientació potencialment continguda en aquest episodi, que no va tenir més desenvolupament només per voluntat de Salvemini, va ser represa i aplicada pels

[10] Giovanni Giolitti (1842-1928) va ser un dels principals protagonistes de la vida política italiana del primer quart del segle passat i el seu gran dominador durant el període 1901-1914, designat per la historiografia italiana com a «era giolittiana». Va governar el país en cinc etapes repartides al llarg de tres dècades: 1892-1893, 1903-1905, 1906-1909, 1911-1914 i 1920-1921.

comunistes en el període de postguerra. Volem recordar els fets més destacats i simptomàtics.

El 1919 es va formar l'associació de la «Jove Sardenya», inici i premissa del que serà més tard el Partit Sard d'Acció.[11] La «Jove Sardenya» es proposava unir tots els sards de l'illa i del continent en un bloc regional capaç d'exercir una útil pressió sobre el Govern per obtenir que es mantinguessin les promeses fetes als soldats durant la guerra; l'organitzador de la «Jove Sardenya» en el continent era un cert professor Pietro Nurra, *socialista*, que molt probablement avui dia forma part del grup de «joves» que descobreixen cada setmana en el *Quarto stato* algun nou horitzó a explorar. Advocats, professors i funcionaris s'hi adherien amb l'entusiasme que crea qualsevol nova oportunitat de pescar creus, distintius i medalletes. L'assemblea constituent, convocada a Torí pels sards que vivien al Piemont, va resultar imponent pel nombre de participants. Era majoritàriament gent pobra, gent del poble sense qualificació distingible, peons de taller, petits pensionistes, excarabinieris, exguàrdies de presó o exsoldats de finances que conduïen petits negocis de tota mena; tots estaven entusiasmats amb la idea de retrobar-se entre paisans, de sentir parlar sobre la seva terra, a la qual continuaven vinculats per innombrables fils de parentela, d'amistat, de records, de patiments, d'esperances: l'esperança de tornar al seu país, però a un país

[11] El Partit Sard d'Acció va ser fundat l'any 1921 per Davide Cova, Camillo Bellieni, Emilio Lussu i altres exintegrants de la Brigada Sàsser, combatents a la Primera Guerra Mundial, amb un programa fonamentalment autonomista.

més pròsper i ric, que oferís condicions per viure, encara que fos modestament.

Els comunistes sards –vuit, per ser precisos– van acudir a la reunió, van presentar una moció a la presidència, van demanar fer una contraponència. Després del discurs inflamat i retòric del ponent oficial, adornat amb tots els ornaments i les cursileries de l'oratòria regionalista, després que els participants haguessin plorat en el record dels dolors passats i de la sang vessada a la guerra pels regiments sards, i s'haguessin entusiasmat fins al deliri amb la idea del bloc compacte de tots els fills generosos de Sardenya, era molt difícil «col·locar» la contraponència; les previsions més optimistes eren, si no el linxament, almenys un passeig fins a la prefectura de policia després d'haver estat salvats de les conseqüències de la «noble indignació de la gentada». La contraponència, tot i suscitar una enorme estupefacció, va ser escoltada amb atenció, i un cop trencat l'encís, ràpidament però metòdicament, es va arribar a la conclusió revolucionària. El dilema: esteu vosaltres, pobres diables sards, a favor d'un bloc amb els senyors de Sardenya que us han arruïnat i són els vigilants locals de l'explotació capitalista, o esteu a favor d'un bloc amb els obrers revolucionaris del continent, que volen acabar amb tota explotació i emancipar tots els oprimits? Aquest dilema va ser introduït en els cervells dels presents. Per la seva divisió, la votació va ser un èxit formidable: d'una banda, un grupet de senyors d'aspecte cridaner, de funcionaris amb barret de copa alta, de professionals lívids de ràbia i de por, amb una quarantena de policies per ornar el consens; i, de l'altra, tota la

multitud de pobres diables i donetes vestides de diumenge entorn de la petitíssima cèl·lula comunista. Una hora més tard, a la Cambra del Treball es constituïa el Cercle Educatiu Socialista Sard amb 256 inscrits; la constitució de la «Jove Sardenya» va ser ajornada *sine die* i mai no va tenir lloc.

Va ser aquesta la base política de l'acció conduïda entre els soldats de la Brigada Sàsser, brigada de composició gairebé del tot regional. La Brigada Sàsser havia participat en la repressió del moviment insurreccional de Torí de l'agost de 1917; es tenia la seguretat que mai fraternitzaria amb els obrers pels records d'odi que qualsevol repressió deixa en la multitud també contra els instruments materials de repressió i en els regiments pel record dels soldats caiguts sota els cops dels insurrectes. La Brigada va ser rebuda per una multitud de senyors i senyores que oferien flors, cigars i fruita als soldats. L'estat d'ànim dels soldats queda ben recollit en aquest relat d'un treballador adober de Sàsser, encarregat dels primers sondejos de propaganda: «Em vaig apropar a un bivac de plaça X (els soldats sards van bivaquejar els primers dies a les places com en una ciutat conquerida) i vaig parlar amb un jove camperol que m'havia rebut cordialment per ser de Sàsser com ell. «Què heu vingut a fer a Torí?» «Hem vingut a disparar contra els senyors que fan vaga.» «Però no són els senyors els que fan vaga, són els obrers i són pobres.» «Aquí tots són senyors: porten coll i corbata; guanyen 30 lires al dia. Jo els pobres els conec i sé com van vestits; a Sàsser, sí, hi ha molts pobres; tots els llauradors som pobres i guanyem 1,50 al dia.» «Però

també jo soc obrer i soc pobre.» «Tu ets pobre perquè ets sard.» «Però si faig vaga amb els altres, dispararàs contra mi?» El soldat va reflexionar una mica i després, posant-me una mà a l'espatlla, va dir: «Mira, quan facis vaga amb els altres, queda't a casa!»

Aquest era l'esperit de la immensa majoria de la Brigada, en què hi havia només un petit nombre de treballadors miners de la conca d'Esglésies. No obstant això, al cap d'uns pocs mesos, en la vigília de la vaga general del 20-21 de juliol, la Brigada va ser allunyada de Torí, els soldats veterans van ser llicenciats i la formació dividida en tres: un terç va ser enviat a Aosta, un terç a Trieste, un terç a Roma. La Brigada es va fer marxar de nit, de sobte; cap multitud elegant els aplaudia a l'estació; els seus cants, tot i ser també guerrers, no tenien ja el mateix contingut dels entonats a l'arribada.

Aquests esdeveniments van quedar sense conseqüències? No, van donar resultats que encara avui subsisteixen i segueixen actuant en el profund de la massa popular. Van il·luminar per un moment cervells que mai no havien pensat en aquella direcció i que han quedat impressionats, modificats radicalment. Els nostres arxius s'han perdut; nosaltres mateixos vam destruir molts documents per no provocar detencions i persecucions. Però recordem desenes i centenars de cartes de Sardenya rebudes a la redacció torinesa de l'*Avanti!*; cartes sovint col·lectives, sovint signades per tots els excombatents de la Sàsser d'un determinat poble. D'una manera incontrolada i incontrolable, la postura política que sosteníem es difonia; va influir fortament, des de la base, en la formació del Partit Sard

d'Acció, i seria possible recordar al respecte episodis rics en contingut i significat.

L'última repercussió constatada d'aquesta acció es va donar el 1922, quan, amb els mateixos propòsits que en el cas de la Brigada Sàsser, van ser enviats a Torí 300 carabinieris de la legió de Càller. A la redacció de *L'Ordine nuovo* vam rebre una declaració de principis signada per una grandíssima part d'aquests carabinieris; s'hi feia ressò de tot el nostre enfocament del problema meridional: era la prova decisiva de l'encert de la nostra orientació.

És evident que el proletariat havia de fer seva aquesta orientació per donar-li eficiència política. Cap acció de masses és possible si les masses mateixes no estan convençudes dels fins que volen assolir i dels mètodes a aplicar. Per ser capaç de governar com a classe, el proletariat s'ha de desprendre de tot residu corporatiu, de tot prejudici o incrustació sindicalista. Què significa això? Que no només han de ser superades les distincions que existeixen entre professió i professió, sinó que cal, per guanyar-se la confiança i el consens dels camperols i d'algunes categories semiproletàries de la ciutat, superar alguns prejudicis i vèncer certs egoismes que poden subsistir i subsisteixen en la classe obrera com a tal, tot i que en el seu si hagin desaparegut els particularismes de professió. El metal·lúrgic, el fuster, el paleta, etc., no només han de pensar com a proletaris i no ja com a metal·lúrgic, fuster, paleta, etc., sinó que han de fer encara un pas endavant: han de pensar com a obrers membres d'una classe que tendeix a dirigir els camperols i els intel·lectuals, d'una classe que pot vèncer i pot construir el socialisme

només si és ajudada i seguida per la gran majoria d'aquests estrats socials. Si no s'obté això, el proletariat no es converteix en classe dirigent, i aquests estrats, que a Itàlia representen la majoria de la població, quedant sota la direcció burgesa, donen a l'Estat la possibilitat de resistir a l'ímpetu proletari i de debilitar-lo.

Doncs bé: el que s'ha produït en el terreny de la qüestió meridional demostra que el proletariat ha comprès els seus deures. Cal recordar dos fets, un esdevingut a Torí, l'altre a Reggio de l'Emília, és a dir, a la ciutadella del reformisme, del corporativisme de classe, del proteccionisme obrer pres d'exemple pels «meridionalistes» en la seva propaganda entre els camperols del Sud.

Després de l'ocupació de les fàbriques,[12] la direcció de la Fiat va proposar als obrers fer-se càrrec de la gestió de l'empresa en forma de cooperativa. Com és natural, els reformistes hi estaven a favor. Es perfilava una crisi industrial, l'espectre de l'atur angoixava les famílies obreres. Si la Fiat es convertia en una cooperativa, el personal, i especialment els obrers políticament més actius, que

[12] Es tracta del capítol culminant del Bienni Roig italià (1919-1920). Durant mesos s'havien succeït al país les més variades accions de lluita obrera i camperola: protestes, vagues, disturbis i revoltes, ocupacions de terres, etc. El setembre de 1920, després d'una negociació infructuosa entre els sindicats i la patronal metal·lúrgica per una millora salarial que compensés l'augment aclaparador del cost de vida, la major part de les fàbriques metal·lúrgiques i d'altres van ser ocupades a Itàlia pels obrers. L'ocupació es va mantenir en alguns casos fins a l'acord definitiu entre sindicats i patronal a finals de setembre.

estaven convençuts d'estar destinats a l'acomiadament, podrien haver adquirit una certa seguretat laboral.

La secció socialista dirigida pels comunistes va intervenir enèrgicament en la qüestió. Es va dir als obrers: una gran empresa cooperativa com la Fiat pot ser assumida pels obrers només si els obrers estan decidits a entrar en el sistema de forces polítiques burgeses que avui governa Itàlia. La proposta de la direcció de la Fiat forma part del pla polític giolittià. En què consisteix aquest pla? Ja abans de la guerra, la burgesia no podia seguir governant tranquil·lament. La insurrecció dels camperols sicilians del 1894 i la insurrecció de Milà del 1898 van ser l'*experimentum crucis* de la burgesia italiana.[13] Després de la dècada sangonosa 1890-1900, la burgesia va haver de renunciar a una dictadura massa exclusivista, massa violenta, massa directa: s'aixecaven contra ella *simultàniament*, si bé no coordinadament, els camperols meridionals i els obrers septentrionals. En el nou segle, la classe dominant va inaugurar una nova política d'aliances de classe, de blocs polítics de classe, és a dir, de democràcia burgesa. Havia de triar: o una democràcia rural, és a dir, una aliança amb els camperols meridionals, una política de llibertat duanera, de sufragi universal, de descentralització administrativa, de preus baixos en els productes industrials, o un

[13] Totes dues van ser violentíssimament reprimides per les forces policials i l'exèrcit: la sublevació de 1893-1894 protagonitzada pels anomenats Fasci Siciliani, per ordre del llavors primer ministre Francesco Crispi (1818-1901); la revolta milanesa del maig de 1898, sota el govern d'Antonio Starabba, marquès de Rudinì (1839-1908).

bloc industrial capitalista-obrer, sense sufragi universal, per al proteccionisme duaner, per al manteniment de la centralització estatal (expressió del domini burgès sobre els camperols, especialment del Migjorn i de les illes), per una política reformista dels sous i de les llibertats sindicals. Va escollir, i no per casualitat, aquesta segona solució. Giolitti va encarnar el domini burgès, el Partit Socialista es va convertir en l'instrument de la política giolittiana. Si us hi fixeu bé, a la dècada 1900-1910 es produeixen les crisis més radicals en el moviment socialista i obrer: la massa reacciona espontàniament contra la política dels líders reformistes. Neix el sindicalisme, que és l'expressió instintiva, elemental, primitiva, però sana, de la reacció obrera contra el bloc amb la burgesia i per un bloc amb els camperols, i *en primer lloc amb els camperols meridionals*. Tal qual. De fet, en cert sentit, el sindicalisme és un dèbil intent dels camperols meridionals, representats pels seus intel·lectuals més avançats, de dirigir el proletariat. Qui constitueix el nucli dirigent del sindicalisme italià, quina és l'essència ideològica del sindicalisme italià? El nucli dirigent del sindicalisme està constituït quasi exclusivament per meridionals: Labriola, Leone, Longobardi, Orano.[14] L'essència ideològica del sindicalisme és un nou liberalisme més enèrgic, més agressiu, més bel·licós que el tradicional. Si us hi fixeu bé, són dos els motius fonamentals entorn dels quals tenen lloc les

[14] Certament: el sindicalisme revolucionari italià va néixer en el si del socialisme napolità sota l'impuls d'Arturo Labriola, Enrico Leone (1875-1940) i Ernesto Cesare Longobardi (1877-1943), entre d'altres.

crisis successives del sindicalisme i el passatge gradual dels dirigents sindicals al camp burgès: l'emigració i el lliure comerç, dos motius estretament vinculats al meridionalisme. El fet de l'emigració dona a llum la concepció de la «nació proletària» d'Enrico Corradini; per a tot un estrat d'intel·lectuals, la guerra de Líbia suposa l'inici de l'ofensiva de la «gran proletària» contra el món capitalista i plutocràtic.[15] Tot un grup de sindicalistes passa al nacionalisme; de fet, el Partit Nacionalista el constitueixen originalment intel·lectuals exsindicalistes (Monicelli, Forges-Davanzati, Maraviglia).[16] El llibre de Labriola *Storia di 10 anni* (els deu anys que van del 1900

[15] Enrico Corradini (1865-1931), escriptor i propagandista polític, gran referent del nacionalisme italià, va establir (1910) una famosa analogia entre classes socials i nacions, així com entre la lluita de classes i el conflicte entre estats, situant Itàlia com a «nació materialment i moralment proletària», pobre i sotmesa per altres nacions. Corradini reclamava en conseqüència el foment a Itàlia d'un ànim de bel·ligerància expansionista que unís treballadors i patrons en un vincle de solidaritat i interès compartit. Cf. E. Corradini, *Il nazionalismo italiano*, Milà, Treves, 1914, p. 67-9. D'aquesta teoria corradiniana prové l'expressió «gran Proletària» amb què el poeta Giovanni Pascoli es referirà a Itàlia en un cèlebre discurs probèl·lic pronunciat a finals de novembre de 1911, un parell de mesos després de l'esclat de la guerra italoturca.

[16] A més de promoure, juntament amb Corradini, Luigi Federzoni i altres, el naixement de l'Associació Nacionalista Italiana (1910-1923), els exsindicalistes revolucionaris Tomaso Monicelli (1883-1946), Roberto Forges Davanzati (1880-1936) i Maurizio Maraviglia (1878-1955) van ser figures principals del moviment; tots tres van exercir com a directors del seu òrgan, *L'Idea nazionale*.

al 1910) és l'expressió més típica i característica d'aquest neoliberalisme antigiolittià i meridionalista.[17]

En aquests deu anys, el capitalisme s'enforteix i es desenvolupa, i estén una part de la seva activitat a l'agricultura de la Plana Padana. El tret més característic d'aquests deu anys són les vagues de masses dels treballadors agrícoles de la Plana Padana. Té lloc una profunda convulsió entre els camperols septentrionals, es produeix una profunda diferenciació de classe (el nombre de jornalers augmenta un 50 per cent, segons dades del cens de 1911) a la qual correspon una reelaboració dels corrents polítics i de les actituds espirituals. La democràcia cristiana i el mussolinisme són els dos productes més destacats de l'època: la Romanya és el gresol regional d'aquestes dues noves activitats; el jornaler sembla haver-se convertit en el protagonista social de la lluita política. Tant la democràcia social en els seus òrgans d'esquerra (*L'Azione* de Cesena)[18] com el mussolinisme cauen ràpidament sota el control dels «meridionalistes». *L'Azione* de Cesena és una edició regional de *L'Unità* de Gaetano Salvemini. L'*Avanti!* dirigit per Mussolini, lentament però amb seguretat, es va transformant en una palestra per als escriptors sindicalistes i meridionalistes. Els Fancello, els Lanzillo, els Panunzio i els Ciccotti n'esdevenen col·laboradors assidus; el mateix Salvemini no amaga les

17 Arturo Labriola, *Storia di dieci anni: 1899-1909*, Milà, Il Viandante, 1910.

18 El setmanari *L'Azione* (1912-1917) va ser l'òrgan de la Lliga Democràtica Cristiana d'Eligio Cacciaguerra (1878-1918) i Giuseppe Donati (1890-1930).

seves simpaties per Mussolini, que esdevé també un predilecte de *La Voce* de Prezzolini.[19] Tothom recorda que, de fet, quan Mussolini surt de l'*Avanti!* i del Partit Socialista, ho fa envoltat per aquesta cohort de sindicalistes i meridionalistes.[20]

La repercussió més notable d'aquest període en el camp revolucionari és la Setmana Roja del juny de 1914: la Romanya i les Marques són l'epicentre de la Setmana Roja.[21] En el camp de la política burgesa, la repercussió

19 Les vides de Nicolò Fancello (1886-1944), Agostino Lanzillo (1886-1952) i Sergio Panunzio (1886-1944) van tenir bastant en comú: coetanis, meridionals, adeptes a edat primerenca al sindicalisme revolucionari i, abans o després, amb més o menys protagonisme, adherents al moviment feixista. La trajectòria política i ideològica de Francesco Ciccotti (1880-1937) –com Fancello i Lanzillo, meridional i meridionalista– va estar plena de tombs; amb Mussolini va passar de l'amistat a un duel per ofenses celebrat l'any 1921. Giuseppe Prezzolini (1882-1982), destacat periodista i escriptor, cofundador de les revistes *Leonardo* (1903-1907) i *La Voce* (1908-1916), va tenir una carrera llarga i en bona part tortuosa i polèmica; la seva estima personal cap a Mussolini el va empènyer a adoptar, tot i no compartir els valors fonamentals del moviment, un controvertit ànim d'indiferència o tolerància respecte al feixisme.

20 Mussolini va dirigir l'*Avanti!* entre el desembre de 1912 i l'octubre de 1914. Havent defensat la participació italiana a la Primera Guerra Mundial (en contra de la posició adoptada pel PSI), va abandonar el càrrec per fundar poc després el diari intervencionista *Il Popolo d'Italia*. A finals de novembre va ser expulsat del partit.

21 Els esdeveniments de l'anomenada Setmana Roja van tenir lloc entre els dies 7 i 14 de juny de 1914 a diverses regions italianes, principalment a les Marques i la Romanya. La tarda del 7 de juny, tres dels participants en un míting antimilitarista celebrat a Ancona van morir a causa de l'actuació policial. La resposta

més notable és el pacte Gentiloni.[22] Com que, a causa dels moviments agraris de la Plana Padana, el Partit Socialista havia tornat després de 1910 a la tàctica intransigent, el bloc industrial, sostingut i representat per Giolitti, perd la seva eficiència; Giolitti canvia d'estratègia: substitueix l'aliança entre burgesos i obrers per una aliança entre burgesos i catòlics, que representen les masses camperoles de la Itàlia septentrional i central. Com a resultat d'aquesta aliança, el partit conservador de Sonnino queda completament destruït; conserva només una cèl·lula petitíssima a la Itàlia meridional, entorn d'Antonio Salandra.[23] La guerra i la postguerra han vist

---

popular a aquestes morts va derivar ràpidament en una potent insurrecció que es va estendre més enllà d'Ancona i de les Marques: durant els dies següents es van produir arreu d'Itàlia nombroses protestes, vagues i violents enfrontaments entre els manifestants i les forces governamentals.

22 «Pacte Gentiloni» és el nom amb què es va conèixer l'acord extraoficial assolit entre Giovanni Giolitti, primer ministre d'Itàlia i líder liberal, i el comte Vincenzo Ottorino Gentiloni, president de la Unió Electoral Catòlica Italiana, de cara a les eleccions generals de 1913 (les primeres amb sufragi universal masculí al país). L'acord contemplava el suport de la UECI als candidats liberals que subscrivissin un compromís d'actuació política en favor de certs principis i interessos catòlics. El resultat va satisfer àmpliament les expectatives d'uns i altres: la Unió Liberal va aconseguir prop del 48 % dels vots i una folgada majoria absoluta en escons.

23 Tant Sidney Sonnino (1847-1922) com Antonio Salandra (1853-1931) van ocupar el càrrec de primer ministre. Sonnino, pel Partit Liberal Constitucional, formació hereva de la denominada Dreta històrica, els anys 1906 i 1909-1910; el també conservador Salandra, per la Unió Liberal (on havien confluït el PLC i l'Esquerra històrica), entre 1914 i 1916.

com tenien lloc una sèrie de processos moleculars de la més alta importància en la classe burgesa. Salandra i Nitti van ser els dos primers caps de govern meridionals (naturalment, deixant a banda els sicilians, com Crispi, que va ser el representant més enèrgic de la dictadura burgesa en el segle XIX) i van intentar posar en pràctica el pla burgès agroindustrial meridional:[24] Salandra en el terreny conservador, Nitti en el terreny democràtic (tots dos caps de govern van ser ajudats sòlidament pel *Corriere della Sera*, és a dir, per la indústria tèxtil llombarda). Ja durant la guerra, Salandra va intentar desplaçar a favor del Migjorn les forces tècniques de l'organització estatal, o sigui, substituir el personal giolittià de l'Estat per un nou personal que encarnés el nou curs polític de la burgesia. Recordareu la campanya conduïda per *La Stampa*, especialment el 1917-1918, per a una estreta col·laboració entre giolittians i socialistes a fi d'impedir la «pullització» de l'Estat; aquella campanya la va conduir en *La Stampa* Francesco Ciccotti, és a dir, era de fet una expressió de l'acord existent entre Giolitti i els reformistes. La qüestió no era irrellevant, i els giolittians, en el seu acarnissament defensiu, van arribar a sobrepassar els límits permesos a un partit de la gran burgesia, van arribar a realitzar aquelles manifestacions d'antipatriotisme i de derrotisme que estan a la memòria de tots. Ara Giolitti és novament al poder, la gran burgesia confia novament en

[24] Francesco Saverio Nitti (1868-1953), economista i polític liberal meridionalista, va exercir de primer ministre entre els mesos de juny de 1919 i 1920.

ell pel pànic que l'envaeix davant l'impetuós moviment de les masses populars. Giolitti vol domesticar els obrers de Torí. Els ha vençut dues vegades, a la vaga del passat mes d'abril i a l'ocupació de les fàbriques, amb l'ajuda de la Confederació General del Treball, és a dir, del reformisme corporatiu. Ara pensa que els podrà enquadrar en el sistema burgès estatal. De fet, què passarà si el personal de la Fiat accepta les propostes de la direcció? Les actuals accions industrials es convertiran en obligacions, és a dir, la cooperativa haurà de pagar un dividend fix als portadors d'obligacions, sigui quin sigui el volum de negoci. L'empresa Fiat serà extorsionada per tots els mitjans per part de les entitats financeres, que queden en mans dels burgesos, els quals tenen interès a sotmetre els obrers a la seva discreció. El personal s'haurà de lligar necessàriament a l'Estat, que «vindrà en ajuda dels obrers» mitjançant l'acció dels diputats obrers, mitjançant la subordinació del partit polític obrer a la política governativa. Vet aquí el pla de Giolitti en la seva plena aplicació. El proletariat torinès deixarà d'existir com a classe independent, existirà només com un apèndix de l'Estat burgès. El corporativisme de classe haurà triomfat, però el proletariat haurà perdut la seva posició i el seu ofici de dirigent i guia; les masses d'obrers més pobres el veuran com un privilegiat i els camperols el veuran com un explotador igual als burgesos, perquè la burgesia, com ha fet sempre, presentarà els nuclis obrers privilegiats a les masses camperoles com l'única causa dels seus mals i de la seva misèria.

El personal de la Fiat va acceptar gairebé per unanimitat el nostre punt de vista i les propostes de la direcció van ser rebutjades. Però aquest experiment no podia ser suficient. El proletariat torinès demostrava amb tot un seguit d'accions haver assolit un altíssim grau de maduresa i capacitat política. El 1919, els tècnics i els empleats de taller van poder millorar les seves condicions només gràcies al suport dels obrers. Per sufocar l'agitació dels tècnics, els industrials van proposar als obrers que nomenessin ells mateixos, electivament, nous capatassos i caps de taller; els obrers van rebutjar la proposta tot i tenir molts motius de conflicte amb els tècnics, que sempre havien estat un instrument patronal de repressió i persecució. Aleshores els diaris van posar en marxa una furiosa campanya per aïllar els tècnics, exposant els seus altíssims sous, que arribaven fins a les 7.000 lires al mes. Els obrers qualificats van donar suport a l'agitació dels peons, que només així van aconseguir imposar-se: dins les fàbriques van ser eliminats tots els privilegis i les explotacions de les categories més qualificades en perjudici de les menys qualificades. Per mitjà d'aquestes accions, l'avantguarda proletària es va guanyar la seva posició social d'avantguarda; ha estat aquesta la base de desenvolupament del Partit Comunista a Torí. Però, i fora de Torí? Doncs bé, nosaltres teníem el propòsit de portar la qüestió fora de Torí, i precisament a Reggio de l'Emília, on existia la major concentració de reformisme i de corporativisme de classe.

Reggio de l'Emília havia estat sempre l'objectiu dels «meridionalistes». Una frase de Camillo Prampolini,

«Itàlia es divideix en nord i brutícia»,[25] era com l'expressió més característica de l'odi violent que es difonia entre els meridionals contra els obrers del Nord. A Reggio de l'Emília es va presentar una qüestió semblant a la de la Fiat: una gran fàbrica havia de passar a mans dels obrers com a empresa cooperativa. Els reformistes reggians estaven entusiasmats amb l'esdeveniment i el pregonaven en els seus diaris i en les reunions. Un comunista torinès[26] va anar a Reggio, va prendre la paraula en l'assemblea de fàbrica, va exposar tot el conjunt de la qüestió entre el Nord i el Sud i es va produir el «miracle»: els obrers van rebutjar per aclaparadora majoria la tesi reformista i corporativa. Es va demostrar que els reformistes no representaven l'esperit dels obrers reggians; només en representaven la passivitat i altres aspectes negatius. Degut a la notable concentració a les seves files d'organitzadors i propagandistes d'un cert valor professional, els reformistes havien aconseguit instaurar un monopoli polític, i així impedir el desenvolupament i l'organització d'un corrent revolucionari; però n'hi va haver prou amb

[25] L'Italia si divide in nordici e sudici: aquí trobem un joc de paraules difícilment reproduïble en català; s'hi contraposen els termes nordici («gent del nord») i sudici («bruts») en referència despectiva als italians del sud. Aquesta expressió menyspreadora no es pot atribuir únicament al reformista reggià Camillo Prampolini (1859-1930). Turati mateix parlava de «la Itàlia del sud o sudicia» en una carta a Engels del mes de juny de 1895 (*La corrispondenza di Marx e Engels con italiani: 1848-1895*, a cura de Giuseppe Del Bo, Milà, Feltrinelli, 1964, p. 605).

[26] Es refereix a Umberto Terracini (1895-1983), cofundador de *L'Ordine nuovo* (1919) i del PCd'I (1921).

la presència d'un revolucionari capaç per posar-los en un compromís i revelar que els obrers reggians són valerosos combatents i no pas porcs criats amb pinso governatiu.

L'abril de 1921, 5.000 obrers revolucionaris van ser acomiadats de la Fiat, els consells de fàbrica van ser abolits, els sous reals van ser abaixats. A Reggio de l'Emília va succeir probablement una cosa semblant. És a dir, els obrers van ser derrotats. Però el sacrifici que ells van fer ha resultat inútil? Creiem que no; és més, estem segurs que no ha estat inútil. És certament difícil enregistrar tota una sèrie de grans esdeveniments massius que provin l'eficàcia immediata i fulmínia d'aquestes accions. D'altra banda, pel que fa als camperols, aquests registres són sempre difícils i gairebé impossibles; i encara són més difícils pel que fa a la massa camperola del Migjorn.

El Migjorn pot ser definit com una gran disgregació social; els camperols, que constitueixen la gran majoria de la seva població, no tenen cap cohesió entre ells (és clar que hem de fer excepcions: la Pulla, Sardenya i Sicília, on existeixen característiques especials dins del gran quadre de l'estructura meridional). La societat meridional és un gran bloc agrari constituït per tres estrats socials: la gran massa camperola, amorfa i disgregada; els intel·lectuals de la petita i mitjana burgesia rural; els grans terratinents i els grans intel·lectuals. Els camperols meridionals es troben en perpètua agitació, però com a massa són incapaços de donar una expressió centralitzada a les seves aspiracions i necessitats. L'estrat mitjà dels intel·lectuals rep de la base camperola els impulsos per a la seva activitat política i ideològica. Els grans terratinents, en el

terreny polític, i els grans intel·lectuals, en el terreny ideològic, centralitzen i dominen, en última instància, tot aquest conjunt de manifestacions. Com és natural, és en el terreny ideològic on la centralització es produeix amb major eficàcia i precisió. Per això Giustino Fortunato i Benedetto Croce representen les claus de volta del sistema meridional i, en cert sentit, són les dues figures més grans de la reacció italiana.[27]

Els intel·lectuals meridionals són un dels estrats socials més interessants i importants de la vida nacional italiana. Per convèncer-se'n, n'hi ha prou amb pensar que més de les tres cinquenes parts de la burocràcia estatal està formada per meridionals. Ara bé, per comprendre la particular psicologia dels intel·lectuals meridionals, cal tenir presents alguns fets:

1. L'estrat dels intel·lectuals ha estat radicalment modificat en tots els països pel desenvolupament del capitalisme. El vell tipus d'intel·lectual era l'element organitzatiu d'una societat de base predominantment camperola i artesana; per organitzar l'Estat, per organitzar el comerç, la classe dominant cultivava un particular tipus d'intel·lectual. La indústria n'ha introduït un de nou: l'organitzador tècnic, l'especialista en ciència aplicada. En les societats en què les forces

[27] Benedetto Croce (1866-1952), filòsof neoidealista de gran fama, liberal conservador, autor d'una àmplia obra assagística i historiogràfica, va tenir una enorme influència intel·lectual en el jove Gramsci. És el principal «interlocutor absent» dels *Quaderns de la presó*.

econòmiques s'han desenvolupat en sentit capitalista fins a absorbir la major part de l'activitat nacional, és aquest segon tipus d'intel·lectual, amb totes les seves característiques d'ordre i disciplina intel·lectual, el que ha prevalgut. En canvi, en els països on l'agricultura exerceix un paper encara notable o fins i tot preponderant, no ha deixat de prevaler el vell tipus, que subministra la major part del personal estatal i que també localment, en el poble i en la vila rural, exerceix la funció d'intermediari entre el camperol i l'administració en general. A la Itàlia meridional predomina aquest tipus amb totes les seves característiques: democràtic en la seva faceta camperola, reaccionari de cara al gran terratinent i al govern, politicastre, corrupte, deslleial; no s'entendria la figura tradicional dels partits polítics meridionals si no es tinguessin en compte les característiques d'aquest estrat social.

2. L'intel·lectual meridional prové principalment d'una classe que en el Migjorn és encara considerable: el burgès rural, és a dir, el petit i mitjà terratinent que no és camperol, que no treballa la terra, que s'avergonyiria de ser pagès, però que de la poca terra que té, donada en arrendament o en simple parceria, vol obtenir el necessari per viure convenientment, per enviar els fills a la universitat o al seminari, per al dot de les filles, que han de casar-se amb un oficial o amb un funcionari civil de l'Estat. D'aquesta classe reben els intel·lectuals una aspra aversió vers el camperol treballador, considerat una màquina de treball que ha de ser espremuda fins al moll de l'os i que pot ser

substituïda gràcies a la superpoblació de treballadors; n'obtenen també el sentiment atàvic i instintiu de la por boja als camperols i a la seva violència destructora, i, per tant, un hàbit d'hipocresia refinada i un refinadíssim art de l'engany i de la domesticació de les masses camperoles.

3. Com que el clergat pertany al grup social dels intel·lectuals, cal advertir la diversitat de característiques entre el clergat meridional en general i el clergat septentrional. El capellà septentrional generalment és fill d'un artesà o d'un camperol, té sentiments democràtics, està més lligat a la massa dels camperols; moralment és més correcte que el capellà meridional, qui sovint conviu gairebé obertament amb una dona, i per això exerceix un ofici espiritual més complet socialment, o sigui, és un dirigent de tota l'activitat d'una família. En el Nord, la separació entre l'Església i l'Estat i l'expropiació dels béns eclesiàstics ha estat més radical que en el Migjorn, on les parròquies i els convents han conservat o reconstituït importants propietats immobiliàries i mobiliàries. En el Migjorn, el capellà es presenta al camperol: 1) com un administrador de terres amb el qual entra en conflicte el camperol per la qüestió dels arrendaments; 2) com un usurer que demana taxes d'interès molt elevades i posa en joc l'element religiós per cobrar amb seguretat l'arrendament o la usura; 3) com un home sotmès a les passions comunes (dones i diners) i que, per tant, espiritualment no dona garanties de discreció i imparcialitat. Per això la confessió exerceix un

> escassíssim ofici dirigent i el camperol meridional, tot i ser sovint supersticiós en sentit pagà, no és clerical. Tot aquest conjunt de fets explica per què en el Migjorn (tret d'algunes zones de Sicília) el Partit Popular no té una posició notable, no posseeix cap xarxa d'institucions i organitzacions de masses.[28] L'actitud del camperol vers el clergat es resumeix en la dita popular: «El capellà és capellà a l'altar; fora és un home com qualsevol altre.»

El camperol meridional està lligat al gran terratinent per mitjà de l'intel·lectual. Els moviments dels camperols, com que no es condensen ni tan sols formalment en organitzacions de masses autònomes i independents (és a dir, capaces de seleccionar quadres camperols d'origen camperol i de registrar i acumular les diferenciacions i els progressos que es realitzen en el moviment), acaben instal·lant-se sempre en les articulacions ordinàries de l'aparell estatal –ajuntaments, províncies, Cambra dels Diputats– mitjançant composicions i descomposicions dels partits locals, el personal dels quals està format per intel·lectuals, que estan controlats, però, pels grans terratinents i pels seus homes de confiança, com Salandra, Orlando i Di Cesarò.[29] La guerra va semblar introduir

[28] El Partit Popular Italià va ser fundat l'any 1919 amb un programa democratacristià sota el lideratge del sacerdot Luigi Sturzo (1871-1959).

[29] Vittorio Emanuele Orlando (1860-1952) i Giovanni Antonio Colonna di Cesarò (1878-1940), tots dos sicilians. Orlando va ser primer ministre d'Itàlia entre l'octubre de 1917 i el juny de

un element nou en aquest tipus d'organització amb el moviment dels excombatents, en el qual els camperols-soldats i els intel·lectuals-oficials formaven un bloc més unit entre si i en certa manera antagònic als grans terratinents. No va durar massa, i el seu últim residu és la Unió Nacional concebuda per Amendola, que té una ombra d'existència pel seu antifeixisme;[30] tanmateix, atès que no hi havia una tradició d'organització *explícita* dels intel·lectuals *democràtics* en el Migjorn, també aquesta agrupació ha de ser reconeguda i tinguda en compte, perquè en diferents condicions de política general es pot convertir d'un tenuíssim fil d'aigua en un torrent fangós i desbordant. Sardenya és l'única regió on el moviment dels excombatents va adquirir un perfil més precís i va aconseguir crear-se una estructura social més sòlida. I s'entén: precisament perquè a Sardenya la classe dels grans terratinents és molt tènue, no realitza cap funció i no té les antiquíssimes tradicions culturals i governatives del Migjorn continental. L'empenta des de baix, exercida per les masses de camperols i pastors, no troba un

1919. Colonna di Cesarò, diputat entre els anys 1909 i 1926, va ocupar un dels ministeris del primer govern de Mussolini com a líder del Partit Democràtic Social Italià.

30 El polític Giovanni Amendola (1882-1926) va promoure la fundació del partit antifeixista Unió Nacional de les Forces Liberals i Democràtiques, més tard Unió Democràtica Nacional, en resposta al crim Matteotti (l'assassinat del secretari del PSU Giacomo Matteotti, el juny de 1924, a càrrec d'una esquadra feixista). La Unió Nacional, popular sobretot al Migjorn, va ser definitivament dissolta poc després de la redacció d'aquest escrit, en aprovar-se una de les anomenades «lleis feixistíssimes».

contrapès sufocant en l'estrat social superior dels grans terratinents; els intel·lectuals dirigents reben de ple l'empenta i fan passos endavant més importants que els de la Unió Nacional. La situació siciliana té caràcters diferencials molt profunds tant respecte a Sardenya com respecte al Migjorn: els grans terratinents estan molt més cohesionats i són molt més decidits que en el Migjorn continental; a més, hi ha una certa indústria i un comerç desenvolupat (Sicília és la regió més rica de tot el Migjorn i una de les més riques d'Itàlia); les classes superiors perceben moltíssim la seva importància en la vida nacional i no deixen d'assenyalar-la. Sicília i el Piemont són les dues regions que han donat el major nombre de dirigents polítics a l'Estat italià, són les dues regions que han exercit una funció preeminent del 70 en endavant.[31] Les masses populars sicilianes estan més avançades que en el Migjorn, però el seu progrés ha adquirit una forma típicament siciliana: existeix un socialisme de masses sicilià que té tota una tradició i un desenvolupament peculiar; a la Cambra del 1922, comptava amb prop de 20 dels 52 diputats elegits a l'illa.

Hem dit que el camperol meridional està lligat al gran terratinent per mitjà de l'intel·lectual. Aquest tipus d'organització és el més estès en tot el Migjorn continental i a Sicília. Crea un monstruós bloc agrari que en conjunt funciona com a intermediari i vigilant del capitalisme

[31] 1870 és l'any en què va concloure, amb la presa de Roma (fins aquell moment, capital dels Estats Pontificis), el procés de la unificació italiana.

septentrional i dels grans bancs. La seva única finalitat és conservar l'*statu quo*. Al seu interior no existeix cap llum intel·lectual, cap programa, cap impuls a fer millores i progressos. Si s'han sostingut alguna idea i algun programa, aquests s'han originat fora del Migjorn, en els grups polítics agraris conservadors, especialment de la Toscana, que al Parlament estaven associats amb els conservadors del bloc agrari meridional. Sonnino i Franchetti van ser dels pocs burgesos intel·ligents que es van plantejar el problema meridional com un problema nacional i van traçar un pla de govern per a la seva solució.[32] Quin va ser el punt de vista de Sonnino i Franchetti? La necessitat de crear a la Itàlia meridional un estrat mitjà independent de caràcter econòmic que fes la funció, com es deia aleshores, d'«opinió pública» i limités les cruels arbitrarietats dels terratinents, per una banda, i moderés l'insurreccionisme dels camperols pobres, per l'altra. Sonnino i Franchetti s'havien espantat molt per la popularitat que tenien en el Migjorn les idees del bakuninisme de la I Internacional. Aquesta por els va fer cometre errors sovint grotescos. En una de les seves publicacions, per exemple, per demostrar com d'esteses i arrelades estaven les idees internacionalistes, es fa esment del fet que una taverna o una *trattoria* popular d'un poble de Calàbria

[32] Sonnino i l'economista i polític Leopoldo Franchetti (1847-1917) van coelaborar l'important treball de recerca *La Sicilia nel 1876* (1877), text de referència en l'anàlisi socioeconòmica de l'illa i del Migjorn. La publicació a què al·ludeix Gramsci més avall és una obra anterior de Franchetti, *Condizioni economiche ed amministrative delle province napoletane* (1875).

(citem de memòria) està dedicada als «vaguistes» [*scioperanti*]. El fet, si és cert (i deu ser cert, atesa la probitat intel·lectual dels autors), es pot explicar de manera més simple recordant que en el Migjorn són nombroses les colònies d'albanesos i que la paraula *skipetari* [«albanesos»] ha sofert en els dialectes les deformacions més estranyes i curioses (p. ex., en alguns documents de la República Veneciana es parla de formacions militars de «S'ciopetà»). Ara bé, no és tant que en el Migjorn estiguessin esteses les teories de Bakunin, sinó que la situació mateixa era tal que probablement les va inspirar: certament, els camperols pobres meridionals pensaven en la «ruïna» molt abans que el cervell de Bakunin hagués ideat la teoria de la «pandestrucció».

El pla governatiu de Sonnino i Franchetti ni tan sols es va començar a aplicar. I no era possible fer-ho. El nus de relacions entre el Nord i el Migjorn en l'organització de l'economia nacional i de l'Estat és tal que el naixement d'una classe mitjana difosa de natura econòmica (la qual cosa significa, a més, el naixement d'una burgesia capitalista difosa) resulta gairebé impossible. Tota acumulació local de capitals i tota acumulació d'estalvis resulta impossible pel sistema fiscal i duaner i pel fet que els capitalistes propietaris d'empreses no transformen allà mateix el benefici en nou capital perquè no són d'allà. Quan en el segle xx l'emigració va adoptar formes gegantines i les primeres remeses van començar a afluir des d'Amèrica, els economistes liberals van cridar triomfalment: «El somni de Sonnino es fa realitat! S'està produint una silenciosa revolució en el Migjorn que, lentament però amb

seguretat, modificarà tota l'estructura econòmica i social del país». Però l'Estat va intervenir i la revolució silenciosa va ser sufocada al néixer. El Govern va oferir bons del Tresor d'interès garantit i els emigrants i les seves famílies van passar d'agents de la revolució silenciosa a agents que donaven a l'Estat els mitjans financers per subsidiar les indústries parasitàries del Nord. Francesco Nitti, en el pla democràtic i formalment fora del bloc agrari meridional, podia semblar un diligent realitzador del programa de Sonnino, però en realitat era el millor agent del capitalisme septentrional per arreplegar els últims recursos de l'estalvi meridional. Els milers de milions engolits per la Banca di Sconto provenien gairebé tots del Migjorn: la immensa majoria dels 400.000 creditors de la Banca Italiana di Sconto eren estalviadors meridionals.[33]

Per sobre del bloc agrari, funciona en el Migjorn un bloc intel·lectual que fins ara ha servit pràcticament per impedir que les esquerdes del bloc agrari es tornessin

[33] La Banca Italiana di Sconto va estar estretament lligada des de la seva fundació (desembre de 1914) a la indústria bèl·lica italiana: una part significativa del capital social inicial de la BIS corresponia a la família Perrone, propietària de la companyia armamentística Ansaldo. Durant la Primera Guerra Mundial, la BIS va acompanyar com a principal finançadora el creixement exorbitant d'Ansaldo. En acabar la guerra, Ansaldo, alhora màxim accionista i màxim deutor de la BIS, no va aconseguir readaptar-se a la producció convencional i va arrossegar l'entitat financera a una crisi insuperable. El desembre de 1921, donats els gravíssims problemes de liquiditat de la BIS, el govern italià va concedir-li la moratòria respecte als dipositants, que van acabar perdent entorn d'un terç dels seus diners.

massa perilloses i provoquessin un esfondrament. Exponents d'aquest bloc intel·lectual són Giustino Fortunato i Benedetto Croce, els quals, per aquest motiu, poden ser considerats com els reaccionaris més laboriosos de la península.

Hem dit que la Itàlia meridional és una gran disgregació social. Aquesta fórmula no només pot referir-se als camperols, sinó també als intel·lectuals. És notable el fet que en el Migjorn, al costat de la grandíssima propietat, hagin existit i existeixin grans acumulacions culturals i d'intel·ligència en alguns individus o en reduïts grups de grans intel·lectuals, mentre que no existeix una organització de la cultura mitjana. En el Migjorn existeix l'editorial Laterza i la revista *La Critica*,[34] existeixen acadèmies i empreses culturals d'enorme erudició; no existeixen revistes petites i mitjanes, no existeixen editorials entorn de les quals s'agrupin formacions mitjanes d'intel·lectuals meridionals. Els meridionals que han tractat de sortir del bloc agrari i de plantejar la qüestió meridional de forma radical han trobat hospitalitat i s'han agrupat entorn de revistes impreses fora del Migjorn. De fet, es pot dir que totes les iniciatives culturals degudes als intel·lectuals mitjans que han tingut lloc en el segle xx a la Itàlia central i septentrional s'han caracteritzat pel meridionalisme, perquè han estat fortament influenciades per intel·lectuals meridionals: totes les revistes del grup d'intel·lectuals florentins, *La Voce*, *L'Unità*; les revistes dels

[34] Prestigiosa «revista de literatura, història i filosofia» fundada i dirigida durant 42 anys (1903-1944) per Benedetto Croce.

democratacristians, com *L'Azione* de Cesena; les revistes dels joves liberals emilians i milanesos de G. Borelli, com la *Patria* de Bolonya o *L'Azione* de Milà;[35] per últim, *La Rivoluzione liberale* de Gobetti.[36] Doncs bé: Giustino Fortunato i Benedetto Croce han estat els suprems moderadors polítics i intel·lectuals de totes aquestes iniciatives.[37] En un de més ample que el cercle molt sufocant del bloc agrari, han aconseguit que el plantejament dels problemes meridionals no sobrepassés certs límits, que no es tornés revolucionari. Homes d'enorme cultura i intel·ligència, sorgits del terreny tradicional del Migjorn però lligats a la cultura europea i, per tant, a la cultura mundial, tenien tots els dots per satisfer les necessitats intel·lectuals dels més honestos representants de la joventut culta del Migjorn, per consolar les seves inquietes vel·leïtats de rebel·lió contra les condicions existents, per

35 Giovanni Borelli (1867-1932), periodista i polític, va ser el promotor i líder del Partit Juvenil Liberal Italià (1901-1915), una formació conservadora, monàrquica i irredemptista d'escàs èxit popular. El diari bolonyès *Patria* i el setmanari milanès *L'Azione* són dos dels diversos òrgans locals amb què el moviment borellià va comptar.

36 En el setmanari de cultura política *La Rivoluzione liberale* (1922-1925), segona revista del precoç periodista i editor Piero Gobetti (1901-1926), es va plasmar l'evolució d'aquest cap a un «obrerisme liberal» influenciat pel moviment ordinovista dels consells obrers i per l'ocupació de les fàbriques del setembre de 1920 (cf. p. XXVI de la introducció de Paolo Spriano a P. Gobetti, *Scritti politici*, Torí, Einaudi, 1960).

37 En els *Quaderns de la presó*, Gramsci definirà *La Voce* –la més rellevant de les revistes esmentades aquí– com «un aspecte del crocisme militant» (*Q* 23 § 3, 1934; *QC*, III, p. 2.189). És una interpretació limitada d'un fenomen cultural ric i complex.

dirigir-los segons una línia mitjana de serenitat clàssica del pensament i de l'acció. Els anomenats neoprotestants o [neo]calvinistes no han entès que a Itàlia, no podent-hi haver una reforma religiosa de masses per les condicions modernes de la civilització, s'ha produït l'única reforma històricament possible amb la filosofia de Benedetto Croce:[38] han estat modificats l'orientació i el mètode del pensament, s'ha construït una nova concepció del món que ha superat el catolicisme i qualsevol altra religió mitològica.[39] En aquest sentit, Benedetto Croce ha complert una elevadíssima funció «nacional»: ha separat els intel·lectuals radicals del Migjorn de les masses camperoles fent-los participar en la cultura nacional i europea, i per mitjà d'aquesta cultura ha fet que fossin absorbits per la burgesia nacional i, en conseqüència, pel bloc agrari.

L'Ordine nuovo i els comunistes torinesos, tot i que en certa manera poden ser vinculats a les formacions intellectuals que hem mencionat, i per tant també han rebut la influència intel·lectual de Giustino Fortunato i Benedetto

[38] A *Q* 7 § 1 (novembre de 1930) trobem un comentari més detallat sobre la «reforma crociana».

[39] «Per a Croce, la religió és una concepció de la realitat amb una moral conforme a aquesta concepció, presentada en forma mitològica. Per tant, és religió tota filosofia, o sigui, tota concepció del món, en la mesura que s'hagi convertit en "fe", és a dir, considerada no com a activitat teòrica (de creació d'un nou pensament), sinó com a estímul a l'acció (activitat eticopolítica concreta, de creació de nova història). […] Una concepció del món només pot resultar vàlida per impregnar tota una societat i convertir-se en "fe" quan demostra ser capaç de substituir les concepcions i fes precedents en tots els graus de la vida estatal» (*Q* 10-I § 5, primavera de 1932; *QC*, II, p. 1.217).

Croce, representen alhora, però, una ruptura completa amb aquella tradició i l'inici d'un nou desenvolupament que ja ha donat fruits i que encara en donarà. Com ja s'ha dit, ells han situat el proletariat urbà com a protagonista modern de la història italiana i, per tant, de la qüestió meridional. Havent servit d'intermediaris entre el proletariat i determinats estrats d'intel·lectuals d'esquerres, han aconseguit modificar notablement, si no completament, l'orientació mental d'aquests últims. Si ho pensem bé, és aquest l'element principal de la figura de Piero Gobetti. Ell no era comunista i probablement no ho hauria estat mai, però havia entès la posició social i històrica del proletariat i ja no podia pensar prescindint d'aquest element. En la feina comuna del diari, nosaltres havíem posat Gobetti en contacte amb un món viu que abans havia conegut només a través de les fórmules dels llibres.[40] La seva característica més rellevant era la lleialtat intel·lectual i l'absència completa de tota vanitat i mesquinesa d'ordre inferior: per això va haver d'arribar a la convicció que tota una sèrie de formes de veure i de pensar tradicionals respecte al proletariat eren falses i injustes. Quina conseqüència van tenir per a Gobetti aquests contactes amb el món proletari? Van ser l'origen i l'impuls d'una concepció que no volem discutir i aprofundir, una concepció que en gran part reconnecta amb el sindicalisme i amb la forma de pensar dels sindicalistes intel·lectuals; els principis del liberalisme es projecten en ella de l'ordre dels fenòmens individuals a l'ordre

[40] Gobetti va treballar com a crític teatral i literari de *L'Ordine nuovo* durant 1921 i 1922.

dels fenòmens de masses. Les qualitats d'excel·lència i de prestigi en la vida dels individus es traslladen a les classes, concebudes gairebé com individualitats col·lectives. Aquesta concepció normalment porta els intel·lectuals que la comparteixen a la pura contemplació i a l'enregistrament de mèrits i demèrits, a una posició odiosa i ximpleta d'àrbitres en la disputa, d'atorgadors de premis i càstigs. Gobetti va defugir pràcticament aquest destí. Va demostrar ser un organitzador cultural d'un valor extraordinari i en el darrer període va tenir una funció que els obrers no han de passar per alt ni infravalorar. Ell va excavar una trinxera més enllà de la qual no van retrocedir aquells grups d'intel·lectuals més honestos i sincers que el 1919-1920-1921 van sentir que el proletariat hauria estat superior a la burgesia com a classe dirigent. Alguns de bona fe i honestament i altres de molt mala fe i deshonestament van anar repetint que Gobetti no era més que un comunista camuflat; si no un agent del Partit Comunista, almenys sí del grup comunista de *L'Ordine nuovo*. Ni tan sols cal desmentir enraonies tan insulses. La figura de Gobetti i el moviment que ell representava van ser espontànies produccions del nou clima històric italià: és aquí on es troba el seu significat i la seva importància. Companys de partit ens han retret a vegades que no haguéssim combatut contra el corrent d'idees de *La Rivoluzione liberale*: aquesta absència de lluita, de fet, semblava la prova de la connexió orgànica, de caràcter maquiavèl·lic (com es diu sovint), entre Gobetti i nosaltres. No podíem combatre contra Gobetti perquè ell desenvolupava i representava un moviment que no ha de ser combatut, almenys en principi. No comprendre això

significa no comprendre la qüestió dels intel·lectuals i la funció que aquests realitzen en la lluita de classes. Gobetti pràcticament ens servia d'enllaç: 1) amb els intel·lectuals nascuts en el terreny de la tècnica capitalista que el 1919-1920 havien adoptat una posició d'esquerres, favorable a la dictadura del proletariat; 2) amb una sèrie d'intel·lectuals meridionals que, per connexions més complexes, plantejaven la qüestió meridional en un terreny diferent del tradicional, introduint-hi el proletariat del Nord: d'aquests intel·lectuals, Guido Dorso n'és la figura més completa i interessant. Per què hauríem d'haver lluitat contra el moviment de *La Rivoluzione liberale*? Potser perquè no estava format per comunistes purs que haguessin acceptat el nostre programa i la nostra doctrina de la A a la Z? Això no es podia demanar perquè hauria estat políticament i històricament una paradoxa. Per la seva pròpia natura i funció històrica, els intel·lectuals es desenvolupen lentament, molt més lentament que qualsevol altre grup social. Ells representen tota la tradició cultural d'un poble, volen resumir i sintetitzar tota la seva història. I això es pot dir especialment del vell tipus d'intel·lectual, de l'intel·lectual nascut en el terreny camperol. És absurd creure que, com a massa, pugui trencar amb tot el passat per situar-se completament en el terreny d'una nova ideologia. És absurd pel que fa als intel·lectuals com a massa, i potser també ho és pel que fa a moltíssims intel·lectuals presos individualment, malgrat tots els honestos esforços que fan i volen fer. Ara bé, a nosaltres ens interessen els intel·lectuals com a massa i no només com a individus. És sens dubte important i útil per al proletariat que un o més intel·lectuals,

individualment, s'adhereixin al seu programa i a la seva doctrina, que s'integrin en el proletariat, que en formin i se'n sentin part integrant. Com a classe, el proletariat és pobre en elements organitzatius, no té i no pot formar-se un estrat d'intel·lectuals propi sinó molt lentament, molt fatigosament i només després de la conquesta del poder estatal. Però també és important i útil que en la massa dels intel·lectuals es produeixi una fractura de caràcter orgànic, històricament caracteritzada; que es formi, com a formació de masses, una tendència d'esquerres en el significat modern de la paraula, és a dir, orientada cap al proletariat revolucionari. L'aliança entre el proletariat i les masses camperoles requereix aquesta formació; i encara la requereix més l'aliança entre el proletariat i les masses camperoles del Migjorn. El proletariat destruirà el bloc agrari meridional en la mesura que aconsegueixi, per mitjà del seu partit, organitzar masses cada cop més importants de camperols pobres en formacions autònomes i independents; però el seu èxit major o menor en aquesta tasca obligatòria dependrà també de la seva capacitat de disgregar el bloc intel·lectual que és l'armadura flexible però resistentíssima del bloc agrari. Piero Gobetti va ajudar el proletariat en la realització d'aquesta tasca, i creiem que els amics del difunt continuaran l'obra empresa també sense el seu lideratge;[41] una obra que és gegantina i difícil, però digna de tots els sacrificis (fins i tot de la vida, com en el

[41] Gobetti havia mort a l'exili, prop de París, el 15 de febrer de 1926, havent sofert la persecució del règim i un parell d'importants agressions esquadristes durant els mesos anteriors.

cas de Gobetti) per part d'aquells intel·lectuals septentrionals i meridionals (i n'hi ha molts, més dels que es pensa) que han entès que només dues forces socials són essencialment nacionals i portadores del futur: el proletariat i els camperols.